

Géra Eleonóra

PEST-BUDA A RÁKÓCZI-KORSZAKBAN*

Előszó

A Rákóczi-szabadságharc évei nem csak Magyarország történetében jelentenek önálló korszakot, Buda és Pest életében is külön egységnek, mégpedig a városi önállóság és a kiváltságok elnyerése időszakának tekinthetők. A két város ekkor indulhatott el azon az úton, mely a mai Budapest főváros létrejöttéhez vezetett. A „kőhalomból újjászületett”¹ városok vallási, etnikai és kulturális tekintetben is sokszínű bevándorló lakossága lassan elindult a közösséggé formálódás rögzös útján, kialakult a vagyonos polgárokból álló helyi elit, amely már nem elégedett meg a Budai Kamarai Adminisztráció parancsainak végrehajtásával, hanem önállóságra, belső önkormányzatiságra vágyott.² A 17. század utolsó évtizedében mutatkozó gazdasági fellendülés hatására az önállóság kivívásához szükséges anyagi eszközök a magisztrátus rendelkezésére álltak, már csak az uralkodó és a felettes szervek támogatása, beleegyezése hiányzott. A fordulatot az 1703-as esztendő hozta meg: a Diploma Leopoldinum visszaadta Budának és Pestnek a szabad királyi városi rangot, ezt azonban a fegyverválság teljes összegének kifizetéséhez kötötték. Az uralkodó a rangemeléssel igyekezett biztosítani a két város hűségét a közelgő háborús időkben, s egyben a kincstárát is bevételhez juttatta. A városiak nem sokáig ünnepelhetek, az ősz már a háborús fenyegetettség jegyében telt, egy csapásra véget ért a rövid életű gazdasági virágzás. A magisztrátus számára is világossá vált, hogy a *de jure* rangemelés nem jelenti a kiváltságok automatikus életbelépését, hanem minden egyes engedményért a Budai Kamarai Adminisztrációval és a budai várparancsnokkal is meg kell harcolni.

Buda és Pest újjáéledésének történetét, a Budai Kamarai Adminisztráció alatt eltöltött évek eseményeit több kiemelkedő történész-levéltáros tanulmányozta behatóan, munkájuk eredményeként számos színvonalas kötet, tanulmány látott napvilágot, ezért terjedelmi okokból az előzmények bemutatását mellőzöm.³ A 18. század első évtizedeiről, néhány jól feltárt részterületet leszámítva, viszonylag kevés információ áll rendelkezésünkre.⁴ A szerzők többsége a nevezett időszakot egyfajta átmeneti periódusnak tekintette, ezekre az évtizedekre a korábbi vagy a későbbi viszonyokat vetítette rá. Egyetlen példát említenék a kutatások hiányosságainak érzékeltetésére Buda és Pest történetéből. Kováts Lajos, Nagy István, Nagy Lajos aprólékos elemzésnek vetették alá a két város 18. századi gazdasági életét, pénzügyi helyzetét, ezzel szemben a kurucok elleni védekezésről, a császári katonaság és a városi lakosság kapcsolatáról, a beszállásolásokból eredő terhekről, a hadi

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Utalás a városatyra Franz Vanossi 1733-ban megjelent Budát népszerűsítő könyvecskéjére, melynek címe Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen [...]. Franz Vanossi 1733.

² Lásd Géra Eleonóra 2011a.

³ A teljesség igénye nélkül: Áldásy Antal, Schmall Lajos, Nagy Lajos, Gárdonyi Albert, Bónis György, Nagy István, Kováts Lajos.

⁴ Buda és Pest török kiűzése utáni párhuzamos fejlődéséről átfogó, mégis részletes áttekintést ad Nagy Lajos és Bónis György a Budapest története III. kötet: Budapest története 1686–1790 címet viselő részében (Nagy Lajos – Bónis György 1975: 27–254.).

eseményekről, valamint a települések köré vont ostromzár hatásáról alig esett szó. A témával egyedül *Wellmann Imre* foglalkozott 1954-ben megjelent tanulmányában, de ő kizárólag Pestet vizsgálta.⁵

Háborús készülődés

Budán és Pesten 1703 nyarának végén vette kezdetét a háborús készülődés. A katonai hatóságok számításba vették a városok és az erődítményrendszer ostromának lehetőségét. Budán nagy erővel fogtak hozzá a felszabadításkor a várfalon ütött nagy nyílás, a Császárrés⁶ befoltozásához és megerősítéséhez. Ezt a munkát a katonaság hatvannégy városlakó bevonásával végezte, a civilek ezenkívül részt vettek a külső védművek építésében, az ágyúk vontatásában. Pesten a várost karókkal és árkokkal sáncolták körül. Bevett büntetéssé vált az elítéltek sáncmunkára ítéltése, akik vasra verve dolgoztak. Budán hetente 30–40–60 fő állt őrségben, október elején a polgárőrség számát 96 főre emelték. Kezdetben Pesten fertályonként hat felfegyverzett polgárőrt állítottak szolgálatba, majd a létszámot huszonnégy főre emelték, a kritikus pontokon: a hatvani kapunál, a felső vízi rondellánál és a felrobbantott rondella mellett őrködtek. A katonaságnak nyújtott segítségért a lakosok egyik városban sem kaptak pénzt vagy élelmet. A nagyobb erődítési munkálatok idején a hatóságok erőszakkal fogták az embereket az őrszolgálatra. A hadvezetés számított Buda és Pest körülfűzésére vagy ostromára, ezért a budai katonai parancsnok felszólította a lakosságot félévi élelem és a tűzoltásnál használatos létrák beszerzésére, a fuvaroscéh tagjaival élelmet szállíttatott a Várban lévő kaszárnyákba, 24 fővel pedig két teljes héten át épületfát hordatott Pestről. A lakosságnak tűzoltáshoz vizet kellett tartálékolnia, amit szigorúan ellenőriztek, a pestiek a polgárőrség mellett külön őrszemet fogadtak fel, aki kimondottan a tüzeket figyelte.⁷ 1703 októberének első napjaiban Pfeffershoven várparancsnok elrendelte a polgári lakosság felfegyverzését: a Katonai Szertár készletéből 500 muskétát, 36 flintát és 30 rövid csövű puskát osztottak ki, a lőszerszámokhoz 4 mázsa muskétához való lőport, 1 mázsa világos lőport, 4 mázsa puskaagolyót, 1 mázsa egész ólmot, 4 mázsa kanócot utaltak ki. A pestiek 400 puskát, egyéb fegyvereket, lőszert és 3 mázsa lőport kaptak.⁸

A budai magisztrátus hivatalos állásfoglalását a város uralkodóhűségéről 1703. október 7-én hirdették ki nyilvánosan. A lakosság teendőit röviden ismertető tizenkét pont súlyos büntetést helyezett kilátásba azok számára, akik nem engedelmessé válnak. A rendelet sem jogállás, sem anyanyelv alapján nem tett különbséget a lakosok között, a polgárokat, a védett polgárokat és a kiváltságokkal nem rendelkező más lakosokat egyaránt vonatkozott. Az a budai, aki Rákóczi oldalára állt, elveszítette teljes vagyonát és a városban élvezett minden kiváltságát. Mindenki köteles volt jelenteni, ha összeesküvés vagy árulás gyanújáról értesült. Életkortól függetlenül

⁵ *Wellmann Imre* 1954: 211–221.

⁶ Kaiserbreche. A keresztény ostromlók a mai Bátyasétány északi részén, az Esztergomi rondellától a Bécsi kapuig terjedő részen rombolták le a falat és indultak a végső rohamra.

⁷ BFL IV.1002.a. III. köt. 667–668. p. (1703. IX. 24., X. 7., 9., 10.); 1202.a. III. köt. 191. p., 202. p., 207. p., 209. p., 230. p. (1703. VII. 29., VIII. 22., IX. 1., 12., 18., 1704. II. 29.)

⁸ BFL IV.1002.uu. 49. d. 879–880. p.; 1202.a. III. köt. 207. p. (1703. IX. 1.)

– így eshetett el „katona módjára” 1704 tavaszán az ötven éve házasságban élő Philipp Staratz, aki hatvanötödik életévét már bizonyosan betöltötte⁹ – minden férfit köteleztek a védelmi munkákban való részvételre, az őrségállásra, a szükséges eszközök biztosítására, a tanács által kiosztott fegyverek tisztán tartására, valamint a puszkapor és a puszkagolyók megfelelő tárolására. Ugyancsak súlyos büntetés terhe mellett megtiltották a városiaknak, hogy szükségtelenül összetűzést provokáljanak a kurucokkal. Összecsapás esetén azonban fegyverükkel azonnal jelentkezniük kellett a kijelölt kapitánynál, majd azután el kellett foglalniuk a számukra kijelölt posztot. A tanács az utolsó pontban külön kitért azokra a lakosokra, akik nem értik meg a német szót és a félreértések elkerülése érdekében arra kötelezte ezek szomszédait és közösségeik elöljáróit, hogy a rendeletet szóról szóra fordítsák le és magyarázzák el nekik.¹⁰ A budai és a pesti polgári védelem felelőssévé a strázsamesterhadnagyot tették meg, akit egyben a kapuőrök parancsnokává is kineveztek. Az őrzátra beosztott pesti polgároknak este meghatározott időben kellett szolgálatra jelentkezniük a városházán a strázsamesterhadnagynál. Budán az állásra olyan személyt fogadtak fel, aki hosszú ideig szolgált a császári seregben, s hivatali utasításában lelkére kötötték, hogy jártasságával „tűnjék ki a polgári csapatok hadgyakorlatán.”¹¹ Feladatkörébe tartozott a Várból a Vízivárosba vezető két kapu bereteszelése este hét órakor. Korábban ezek éjjel-nappal nyitva álltak. Jelképes gesztusként a két kaput első alkalommal, 1703. október 18-án a polgármester személyesen zárta be.¹² A budai várparancsnok irányítása és a tanács ellenőrzése mellett 1704 januárjában az erődítési munkák és a polgárőrség szervezése, felszerelése újabb lendületet kapott. A munkálatok közvetlen felelőseivé a városrészek bírait jelölték ki. Elsőként a Duna menti partszakasz megerősítéséről gondoskodtak, mivel attól féltek, hogy a Duna–Tisza közét kezükben tartó, Pest körül táborozó kurucok átkelhetnek a folyón, ha az a téli hidegben befagy.¹³

Az ellenség a kapuk előtt

Az első kuruc csapat 1704 elején tűnt fel a pesti határban. Szabó Máté, egy kisebb sereg parancsnoka meghódolásra szólította fel Pest városát, ha el akarja kerülni a kifosztást és a felégetést. A város megkíméléseért cserébe száz marhát, háromezer kenyeret, hétezer mérő zabot, száz akó bort, kétszáz szekér szénát és háromszáz szekér fát követelt. Pfeffershoven budai várparancsnok megnyugtatta a városiakat, hogy az üzenet csupán ijesztgetés, ne vegyék komolyan.¹⁴ 1704 májusában látótávolságon belül vonult el Károlyi Sándor serege, s mintegy hét esztendőn keresztül rettegésben tartották a két város határába kimerészkedő lakosokat. Károlyi csapatainak felvonulása egyértelműen erődemonstrációnak minősült: Károlyi és tíz kapitánya felgyújtatta a Rákos mentén húzódó postaút vonal mellett lévő malmot, de a molnárnét nem bántották, hadd mondja el a városi tanácsnak, mennyi katonát látott a határban. Júliusban a kőbányai szőlőhegyen

⁹ BFL IV.1002.z. A 1180.

¹⁰ BFL IV.1002.uu. 49. d. (1703. X. 7.)

¹¹ BFL IV.1202.a. III. köt. 212. p. (1703. IX. 18.)

¹² BFL IV.1002.a. III. köt. 670. p. (1703. X. 19.)

¹³ Géra Eleonóra 2009: Jk. (a regeszta számára utal). 1. sz., 21. sz., 32. sz.; Wellmann Imre 1954: 215.

¹⁴ Wellmann Imre 1954: 212.

dolgozó magyarok láttak egy három-négyszáz főre becsült kuruc csapatot a környéken lovagolni. Az év végén, 1704. december 20-án rajtaütésszerűen, az éjszaka leple alatt akarta hatalmába keríteni Pestet az ellenség. A városiak szerencséjére a hatvani uradalmi vadász észrevette az ostromlétrákkal közeledő kurucokat, és időben figyelmeztette a városvezetést. A támadást az utolsó pillanatban sikerült megghiúsítani, amikor is Neander városkapitány felfedezte az egyik falhoz támasztott létrát, a kiáltására odaérkezett az őrség, majd kisebb dulakodás árán sikerült győzelmet aratni. A helyzet 1705 nyarán fordult igazán komolyra, mivel maga Rákóczi vonult Pest felé, és szándékában állt a Rákos mezején országgyűlést tartani. Ehhez azonban be kellett volna vennie Pestet. Glöckelsberg tábornok először meghátrált, s úgy tűnt, sorsára hagyja a bal parti várost. Gyorsan változott a hadi helyzet, a fejedelem a fősereggel elvonult Vác felé, de a pesti falak előtt hagyott egy kisebb sereget. A hátramaradt katonák inkább a város sakkban tartását biztosították, ostrommal nem próbálkoztak többet: a városiak megszokták a jelenlétüket, sőt olyan látványossággá váltak a Pest alatt táborozó kurucok, hogy még Budáról is ájtartak asszonyok és férfiak a falakról nézni őket.¹⁵ A pesti eseményekkel azonos időben, 1704–1705-ben a Duna jobb partján sem érezhették magukat biztonságban a császár hűségén maradt lakosok. Rákóczi katonái Buda határában portyáztak, s le-lecsaptak a földeken dolgozó városlakókra, de többnyire csak néhány személy esett a kisebb csetepaték áldozatául, a betörő csapatok célja elsősorban az állatok elhajtása és a termés tönkretétele, valamint a városlakók nyugtalanítása lehetett. A kurucok szoros ellenőrzés alatt tartották a környéket, 1704 első felében hónapokra elvágták Budát a császárhű országrészekről.¹⁶ A városlakók állítása szerint 1704 tavaszán több alkalommal a reguláris katonákkal együtt budai lakosok is kitörtek az erődítményrendszerből és összecsaptak a felkelőkkel. A csetepaték során életüket veszítették polgárok is.¹⁷ Egészen 1708-ig kisebb-nagyobb rendszerességgel felbukkantak az ellenséges hadak a határban, ha nem is sok, de néhány holttest vagy fogságba hurcolt helyi mindig figyelmeztette a pestieket és a budaiakat arra, hogy a falakon kívül nem érezhetik magukat teljes biztonságban.¹⁸ A legsúlyosabbnak az 1705. május 20-án végrehajtott támadás tekinthető: a Gellért-hegy alatt délelőtt váratlanul feltűnt Bottyán János egyik tekintélyes létszámú csapata – 3 ezer németül, lengyelül, magyarul és rácul beszélő katonáról szólnak a források –, s megtámadta a szántóföldeken és a szőlőkben dolgozó budaiakat. Sok embert megöltek vagy foglyul ejtettek, elhajtották az állatokat, teljesen összetaposták a vetést. A halottak számát – a gyerekekkel együtt – eredetileg kétszáznál többre becsülték, majd a tanácsulési jegyzőkönyv tisztázatkötetében már négyszáz főről beszélnek.¹⁹ A számok, a jegyzőkönyvek szövegeinek vizsgálata alapján, valószínűleg erősen túlzottak, hiszen ilyen többszázas nagyságrendű halálzásnak egyetlen más városi irategyüttesben sincs nyoma. Hasonlóan súlyosnak ítélt támadás érte a következő napon, május 21-én Pest városának lakóit. Ebben az esetben azonban az ünnepélyes temetési szertartást lebonyolító jezsuiták jóvoltából ismert az elesett polgári lakosok pontos száma és neve, s ők összesen harminc főről emlékeztek meg.²⁰ Az egyik feltételezés szerint Bottyán János a budai rajtaütéssel akart elégtételt venni azért, amiért Glöckelsberg altábornagy

¹⁵ BFL IV.1202.a. III. köt. 241–242. p., 246–247. p., 295. p. (1704. V. 20., VII. 1., 1705. II. 6.); Wellmann Imre 1954: 213.

¹⁶ A bécsi ágens levelére csak áprilisban tudtak válaszolni. BFL IV.1002.k. Buda városa az Udvari Kamarához. (1704. V. 6.)

¹⁷ BFL IV.1002.k. Buda városa az Udvari Kamarához. (1704. V. 6.); IV.1002.z. A 1180.

¹⁸ Lásd például Géra Eleonóra 2009: Jk. 262. sz., 465. sz., 1212. sz.; BFL IV.1002.z. A 550.

¹⁹ Géra Eleonóra 2009: Jk. 338. sz.; BFL IV.1002.a. IV. köt. 864. p. A későbbi szakirodalom kritika nélkül átvette a 400 budai halotról szóló tanácsi jelentést, a fogalmazványra nem hivatkoztak. Így tett Kovács Lajos is a Buda város pénzügyeiről írott, már említett tanulmányában. Kovács Lajos 1937: 385.

²⁰ Némethy Lajos 1890: 228.

a várára támadt, miután híret vette, hogy a kurucok elhagyták a kömlődi sáncot²¹ és a Dunán túl nyargalásznak. Pásztor Mihály pontosan meg nem nevezett forrásai alapján azt állítja, hogy 1705. május 20-án a kurucok betörték a Tabánba, ahol több száz rácot koncoltak fel,²² ez a feltételezés azonban nyilvánvalóan tévedésen alapul.

Az 1705 májusában történt támadás hatására a budai tanács hivatásos fegyveres erőket – többnyire kiszolgált katonákat, szabad huszárokat – fogadott a mezőgazdasági munkákat végzők védelmére; Pesten a marhákat őriztette a város fegyveresekkel. A következő év februárjában először a Székesfehérvári-hegyre küldtek fegyvereseket. Április elejétől négy rác lovast fogadtak fel, akik havi 13 forintért négy hónapon keresztül őrködtek. A várost övező magasabb pontokon – a Sas-hegyen, a Bösender-hegyen és a Sváb-hegyen – három mozsárágyúval felszerelt őrállást létesítettek. Az első évben német gyalogos katonák teljesítettek itt szolgálatot, 1707-ben az őrhelyekre a tanács a polgárőrség hat-hat tagját rendelte ki.²³ A szüret biztosítására külön őrséget állítottak fel, melynek tagjait egykori császári tisztek irányították, az ágyúkhöz pedig tapasztalt tüzérmestert alkalmaztak. 1706-ban egyedül a szüretelők védelme 290 forintjába került a városnak.²⁴ A határ őrzésére felfogadott fegyveresek bérének fizetéséhez a jezsuiták is jelentős összeggel – 1706-ban például 150 forinttal – járultak hozzá.²⁵

Az ellenség feltartóztatását szolgálták a különböző sáncok, sáncárkok, melyek kiépítésében a városlakók is részt vettek. A megszabott határidő elmulasztása esetén végrehajtás terhe mellett ingyenes sáncmunka végzésére kötelezték a város joghatósága alá tartozó munkaképes férfiakat a teljes jogú polgároktól a zsidókig, de az ideiglenesen menedéket kapott rácokat sem kímélték.²⁶ A sáncsás munkálatait a nevezetes, 1705 májusában történt kuruc rajtaütés után kezdték meg nagyobb erővel a külterületeken. 1706-ban a Sváb-hegy és a Rókus-hegy között készült sáncárkok, egy másik a vízivárosi városfaltól – von Wilfersheimb tégláégetőjétől (a mai Széll Kálmán tér) – a szőlőkkel borított lejtőkön át a jezsuiták majorságáig.²⁷ 1706-ban a fegyveres őrségre, az említett két sánc létesítésére, valamint a város számára vásárolt puskaporra 440 forintot adtak ki, ami a Telekkönyvi Hivatal kiadásai tizedrészenek felelt meg, a védelemre költött tételek a következő évben sem változtak jelentősen.²⁸ Minden évben bővítették a határban kialakított sáncrendszert, de a korábbi években létrehozott védelmi vonalak karbantartásáról sem feledkezhetek meg.²⁹

Buda városrészei közül leginkább Újlak szenvedte meg a kurucok támadásait, legtöbbször az e külvárossal határos legelőkről hajtották el az állatokat. 1705 tavaszán a városi tanács határozattal igyekezett elejét venni annak, hogy összecsapás esetén az újlaki férfiak harc helyett tömegesen a védettebb városrészekbe meneküljenek. A tanácsosok csak a gyermekek és az asszonyok menekülését engedélyezték, az életerős férfiakat házuk és telkük elkobzásának terhe mellett igyekeztek maradásra bírni. Egy két évvel későbbi adat azonban arról tanúskodik, hogy a lakosság egy része a tulajdonánál többre becsülte az életét.³⁰ Az újlakiak futását tiltó határozattal egy időben,

²¹ Dunakömlőd (Tolna vármegye).

²² Pásztor Mihály 1936: 84.

²³ BFL IV.1009.i. 1706.; IV.1202.a. III. köt. 253. p. (1704. VIII. 19.); Géra Eleonóra 2009: Jk. 1232. sz., 1246. sz.

²⁴ BFL IV.1009.i. 1706.

²⁵ BFL IV.1009.i. 1706.

²⁶ Géra Eleonóra 2009: Jk. 33. sz., 46. sz., 1439. sz.

²⁷ BFL IV.1009.i. 1706.

²⁸ BFL IV.1009.i. 1706., 1707.

²⁹ BFL IV.1009.i. 1707.

³⁰ Géra Eleonóra 2009: Jk. 343. sz., 1421. sz.

1705 májusában elrendelték a hegyekből a városba vezető utak eltorlaszolását.³¹ Ez év őszén, Pfeffershoven altábornagy parancsára a városrész védelmére Óbuda felé a Dunától a Császárfürdőig sáncárkot ástak. A sánc éjjel-nappali őrzéséről a felfegyverzett újlaki polgárok gondoskodtak a bíró vezetésével.³² 1707 augusztusában a tanács hozzájárult ahhoz, hogy az újlaki sáncon kívül eső házak tulajdonosai lebonthassák lakóházaikat, s a védősáncon belül egy másik házat kaphassanak a városrészben oly sok éve üresen álló házak közül.³³

Budát, Pesttel ellentétben, nem próbálták megostromolni a felkelő seregek. Még ha klasszikus ostromról nem is beszélhetünk, nem lehet figyelmen kívül hagyni, mennyire fontos szerepet játszott az ország szívében található két uralkodóhoz hűséges város a császári hadsereg ellátásában. Rabutin Eger vára alól elkergetett, kiéhezett, lerongyolódott, beteg katonáinak egészen Pest-Budáig kellett visszavonulniuk, hogy biztonságos téli szállást leljenek, és a sereg végre pihenhessen. Az ikervárosok azokban az időkben is biztos menedéket jelentettek az elcsigázott császári seregek és a kurucok elől elmenekült polgári lakosság számára, amikor Rákóczi emberei ellenőrzésük alatt tartották a nyugat-dunántúli országrészeket, ezzel mintegy teljesen elvágvá I. Lipót híveit Béctől és Pozsonytól.

A helyzet 1710-re javult, bár a környéket még mindig nem tekinthették egészen biztonságosnak. A császári tisztek által egyszerűen útonállónak bélyegzett kisebb kuruc csapatok kóboroltak a határban, oda-vissza átkeltek a Dunán, sőt 1710 tavaszán a Ráckevei-szigeten elfogtak egy budai kereskedőt, majd fegyveres pesti marhahajcsárokat kaptak el. Az egész országban vonuló kisebb-nagyobb, általában szervezetlen csapatok le-lecsaptak a császáriak ellátmányára, raboltak, fosztogattak, váltságdíj reményében túszokat ejtettek. A csapatok mérete a néhánytól akár több száz főig terjedt. 1710-ben például Pfeffershoven budai várparancsnok mentegetőzni kényszerült az Udvari Haditanács előtt, mivel csaknem az orra előtt kelt át a Dunán egy kétszáz kurucot számláló csoport.³⁴ A hivatalos források csak kisebb, szervezetlen csapatokról szóltak, ezzel szemben helyben máshogyan értékelték az eseményeket. Pest város tanácsosai, miután a budai várparancsnok a pestisre hivatkozva a pesti helyőrséget Budára rendelte, a határban pedig egyre gyakrabban láttak kuruc csapatokat nyargalászni, s értesültek arról is, hogy Rákóczi a Duna–Tisza között táborozik, egyre inkább úgy vélték: a császáriak magára hagyták Pestet és gyakorlatilag kiszolgáltatottá az ellenségnek. A pesti tanács elfogadta Lovas Mihály szatmárnémeti prédikátor ajánlatát, aki némi jutalom fejében oltalomlevelet ígért a városnak.³⁵ A tárgyalások Pfeffershoven budai várparancsnok tudtával folytak, aki „a nehezebb időkben is hűséget tanúsító szegény polgárok iránti részvétből és a maradék állatállomány megőrzése érdekében” jó ötletnek tartotta a „pro forma” tárgyalást Károlyival. Arra kérte a pestieket, hogy próbálják meg két hétig húzni az időt, amíg megérkeznek gróf Pálffy János főgenerális felmentő seregei.³⁶ A seregében mutakozó pestis megfékezésén fáradozó budai várparancsnok a halogató taktikánál adott esetben jobbat nem tudott volna javasolni. A város közben arról kezdett levelezni, hogy mivel hálálhatnák meg Károlyi szívességét, aki csak annyit kért, hadd adhassa el a marháját a pesti vásáron. Ez a kí-

³¹ Géra Eleonóra 2009: Jk. 343. sz.

³² BFL IV.1007.c. Újlak. 1705–1731. Beschreibung.

³³ Géra Eleonóra 2009: Jk.1421. sz.

³⁴ Az esztergomi várparancsnok, von Kuckländer ugyancsak a folyón átkelő ellenségre és a környéken lesben álló rablókra panaszkodott. MNL, OL, W 2380 293. f. Nr. 408. (1710. III.), 685. f. Nr. 245. (VIII.), 692. f. Nr. 294., 693. f. Nr. 298., 694. f. Nr. 302.

³⁵ „[...] ein Sicherheitsbrief auf unser Territorium, das solches keine Kuruzischen Parthey mehr betreten, [...]” BFL IV.1202.c. a. a. Nr. 968.

³⁶ „[...] befinde vor gutt, daß Sye Statt Pest zwar umb Ertheilung eines Schutzbriefs bey Ihme Caroli anhalten, mit selben pro forma (jedoch iederzeit mit meinem Vorwissen) tractiren, volglich durch unterschiedliche Correspondenziren die endliche Resolution biß 14 Täge trainiret werden khan, [...]” BFL IV.1202.c. Nr. 968.

vánság némileg ellentmond a Pest nyomoráról szóló híreszteléseknek, a pesti marhavásárok ezek alapján még mindig nagy jelentőséggel bírtak. A budai és a pesti lakosság – beleértve a katonaságot is – érdeke is azt kívánta, hogy az alapvető élelmiszerek számító marhahúsban ne szenvedjenek hiányt, illetve a vámokból, helypénzből, átkelésből származó összegekről sem szabad megfélemlíteni. A kurucoknak, de elsősorban Károlynak is érdekében állt egyezségekre jutni a hírneves marhavásárnak helyet adó, fontos dunai átkelőhelyet őrző császárhú várossal, akár húségeskü nélkül. A Károlyi nevében eljáró prédikátor egyébként átlátott a tanácsosok mesterkedésein, és megpróbált a mészárosok céhével egyezkedni, de közülük senki nem akart engedély és menlevél nélkül Szatmárnémetibe utazni az állatokat szemrevételezni. Érthető módon Pfeffershoven sem zárkózott el attól, hogy a kuruc területeken marhákat vásároló mészárosoknak menlevelet adjon ki. Az 1710 júliusában zajló tárgyalások mindkét fél megelégedésével zárultak, Rákóczi kiállította az oltalomlevelet Pest városának:

„Mi Pest nemes szabad és királyi városának lakosságait vettük kegyelmes protectionk alá, megengedvén magok határában mindenféle marháiknak szabados pascualtatását, szántóföldeknek, rétjeiknek s szőlőhegyeiknek minden akadál nélkül való műveltetését és azoknak a hasznoknak s gyümölcsöknek bétakarétását, úgy mindazonáltal, hogy a marhaik között más idegen helységbelieknek és császár szolgáltyában valóknak marhájok ne egyelítették, másként ezen protectionk semit sem fogna használni. Tartozni fognak pedig eők is az haza szükségére illendőképpen succurálni. Parancsollyuk azért akarmely commandérozó generálisinknak s egyéb tiszteinknek és azok alatt lévő minden nemzetbeli hadaiknak”.³⁷

Az eredményt a felek tetszésük szerint értelmezték: Rákóczi Pest behódolásának, Károlyi pedig sietett kijelenteni a nemtetszését kifejező Pfeffershovennek, hogy a fejedelem kegyet gyakorolt és cserébe nem kíván húségeskűt a városiaktól. Ezzel mindkét háborúban álló fél követői számára elérhetővé váltak a pesti marhavásárok, piacnapok.³⁸

Háborús hétköznapiak

Az uralkodóhoz mindvégig hűséges Buda és Pest hosszú évekig állandó fenyegetettségben, a városok védelmező falai, külső sáncai közé szorítva élte mindennapjait, időnként hosszú időre elvágván az ország más, császárhú részeitől. A városiakok jövedelmének jelentős része a mezőgazdaságból származott, így a termés kiesése miatt nehézséget okozott a civilek és a beszállásolt katonaság ellátása, Buda és Pest tanácsa minden erejével azon volt, hogy elkerülje és megoldja az élelmezési gondokat a szabadságharc éveiben. A felkelők blokádja miatt lehetetlennek bizonyult, de legalábbis nagy nehézségekbe ütközött fő kereskedelmi cikkük, a bor értékesítése. 1704–1705 telére a teljesen körbezárt Pesten valóságos éhínség alakult ki, a polgári lakosság szorult helyzetében a budai várparancsnok segítségéért folyamodott, nem sok sikerrel. A pesti élelmezési

³⁷ Idézi *Wellmann Imre* 1954: 220.

³⁸ BFL IV.1202.c. a. a. Nr. 968.; *Wellmann Imre* említi, hogy Rákóczi seregeinek Pestről szállítottak posztót. *Wellmann Imre* 1954: 220.

gondok később sem enyhültek, állandósult a marha-, a gabona- és a liszthiány.³⁹ Buda helyzete mindvégig előnyösebbnek tekinthető: földrajzi adottságainak és a Várban állomásozó császári katonaságnak köszönhetően olyan mértékű – a folyó kivételével – teljes körbezárás, mint Pestet, soha sem fenyegette. A budaiak nem kényszerültek művelés alá vont mezőgazdasági területeik elhagyására, hanem fegyveres őrség védelme alatt, bár állandó fenyegetettségnek kitéve és óriási többletköltségek viselése árán, tovább művelhették földjeiket. Arra, hogy a magyar királyok egykori székhelyén éhezzenek, csupán egyetlen – valószínűleg túlzó – tanácsülési bejegyzés utal.⁴⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lett volna gond az élelmiszer-ellátással, a városban drágaság uralkodott, s a tanács és a céhek között állandósult az árszabások körül kialakult harc. A polgári lakosság és a katonaság mellett gondoskodni kellett a város biztonságot nyújtó falai közé menekült idegenek tömegeiről, amelyek főleg a közvetlen környékről áramlottak be Budára. Érkeztek azonban távolabbról is. Eger kuruc bevétele után a császár oldalán kitartó rácok és német polgárok számára engedélyezték, hogy ingóságaikkal szabadon elvonulhatnak egy általuk választott helyre. A megkérdezettek Buda mellett döntöttek.⁴¹ A jezsuiták feljegyzései alapján 1704–1705-ben a várost teljesen ellepték a menekültek. Várbéli kollégiumuk gazdasági épületei zsúfolásig megteltek elűzött családokkal és állataikkal, mindannyian élelem- és pénzsegélyre szorultak.⁴² A tanácsülési jegyzőkönyvek adatai szerint a menekültek jelentős részét a Szentendréről és környékéről érkezett rácok alkották, akik több ízben kérték az iparúzés engedélyezését a tanácstól. A városvezetés, az illetékes budai céh tiltakozását mellőzve, több ide menekült rác iparos számára engedélyezte, hogy mesterségét űzze (legények nélkül), ha a rendes városlakókhoz hasonlóan kiveszik a részüket a sáncmunkákból, őrsgben állnak, s türelmi pénzt fizetnek az eladósodott város kasszájába.⁴³

„Ellenség” a falakon belül: civil lakosság és császári katonaság

A beszállásolás és a porció mellett a katonai vezetés az ún. *service* keretében rendszeresen egyéb természetbeli ellátmányt (például húst, fát, zabot, gyertyát) vagy szolgáltatást (fuvar, robotot, katonai felszerelést) követelt a várostól.⁴⁴ Az ellátmányért a katonaság nagyon mérsékelt árat fizetett, rendszerint többéves késéssel. Az alulfizetett fuvarokon túl a katonaság rendszerint igényt tartott ingyenes szállítmányozásra is.⁴⁵ A szabadságharc kitörésével a beszállásolás terhe újra jelentősen növekedett, a városban pihentek meg az ország keleti felébe tartó csapattestek, illetve az onnan visszaérkezők. 1705 januárjában érkeztek meg Pestre és Budára Glöckelsberg tábornok

³⁹ Kovács Lajos 1937: 373.; Wellmann Imre 1954: 214–216.

⁴⁰ „Minden huszadik házban nincsen kenyér.” Géra Eleonóra 2009: Jk. 293. sz.

⁴¹ MNL, OL, G 16. I.2.d. 3. d. Pestre érkezett egri menekültek elismervénye. 1705. III. 3. 55–56. f.

⁴² Némethy Lajos 1890: 228.

⁴³ Lásd például Géra Eleonóra 2009: Jk. 118. sz., 395. sz., 533. sz., 1138. sz., 1439. sz.

⁴⁴ A városiak és a katonaság viszonyáról, a szolgáltatásokról lásd részletesen Géra Eleonóra 2011b.

⁴⁵ BFL IV.1002.k. Buda városa az Udvari Kamarához. (1704. V. 6.)

Szatmár várából elkergetett csapatai, melyek tizenöt hónapnyi ostrom és nehéz, összecsapásokkal kísért vonulás után itt, ebben a két városban pihentek meg először.⁴⁶ Pfeffershoven budai várparancsnok a kiéhezett, lerongyolódott sereg állapotának jobbítása érdekében a városlakókhoz fordult segítségért, s felszólította őket, hogy lehetőségeikhez mérten adjanak pénzt, amit később majd beszámítanak a hadiadó összegébe. A menekültekkel teli, nélkülöző városlakók mind Pesten, mind pedig Budán megtagadták a segítséget. A budai tanácsülési jegyzőkönyvben nyomorúságos helyzetük leírása után az elutasítást azzal indokolták, hogy a sáncokkal és az őrséggel már engedelmesen szolgáltak és szolgálnak az uralkodónak.⁴⁷ A városi tanács november elején már nem tudta elhárítani Pfeffershoven segélykérését; a városvezetés a fosztogatásokat megelőzendő kénytelen volt rendkívüli adót kivetni a lakosságra. A végszükség állapotába került kasszánya kiegészítésére a város azonnali gyorssegélyként átadta az egyik náluk letétbe helyezett 900 forint értékű polgárhagyatékot a várparancsnoknak. A hagyaték biztos visszatérítése céljából rendkívüli adót vetettek ki a lakosságra ingatlantulajdon és mesterség alapján. A rácokat 1500 forint adó befizetésére kötelezték.⁴⁸ 1705. december 11-én a tanácsosok határozatot hoztak arról, hogy a rácokra kiszabott adó mind a görög katolikusokra, mind az ortodoxokra vonatkozik. Egy hónap alatt azonban alig több mint 250 forintot sikerült behajtani tőlük, vagyis a teljes összeg csupán hatodát.⁴⁹

Rabutin vert seregeinek megérkezése 1707 elején minden korábbinál nagyobb megpróbáltatást jelentett. Az Erdélyben még közel tízezer főt számláló sereg 1706 nyarán indult útnak Eger felé; számos csata, kisebb-nagyobb összecsapás után a megmaradt katonaság kényszerűségből vonult a két Duna-parti városba, mivel közelebb – a felperzselt föld taktikájához folyamodó Bercsényi Miklós „jóvoltából” – nem talált telelésre alkalmas helyet. A sereg megközelítőleg hét-száz fős része a fővezérrel 1707. január 23-án érkezett meg Pestre, ahol a mostoha időjárás következtében tizenegy napig várakoztak a dunai átkelésre. A jezsuiták leírásai arról számolnak be, hogy a Pesten töltött napok alatt a beteg katonák közül harmincnégyen haltak meg, s csaknem 1200 ló pusztult éhen.⁵⁰ A maradék 675 katonát február 3-án szállították át Budára, majd a külvárosokban, elsősorban a Vízivárosban szállásolták el őket. Március 4-én a város vezetése az összehívott polgárság jelenlétében a nagy szükséget szenvedő katonaság javára új rendkívüli adó bevezetéséről határozott. Minden akó bor után és a bérletek minden 1 forintja után 3-3 krajcár megfizetését rendelték el. A tanács a pénzbehajtás sikertelensége miatt a következő hónap elején az adókivetés megismétlésére kényszerült.⁵¹ Még március végén egyezség született a tabáni rác bírók és esküdtek között arról, hogy immár a harmadik évben is 1500 forintot fizetnek a katonaság megsegítésére.⁵² Hosszabb pihenő után Rabutin Budán elszállásolt katonáinak csupán egy része vonulhatott tovább a városból, majd támadt rá Bottyán hadaira a Dunántúlon; a betegek maradtak. A katonaság ínsége miatt a városi tanács nem várhatott addig, amíg sikerül a lakosságtól behajtani a fenti összeget; Proberger pesti bíró és Sauttermeister polgármester hiteleztek a városnak, s felhasználták a már említett 900 forint értékű hagyatékot is. Így azonnal a várparancsnok kezébe adhattak 2400 forintot. 1709 végén kimerült hadaival ismét megjelent a pestiek számára olyan

⁴⁶ BFL IV.1002.uu. 55. d. Hadbiztosság iratai. Repartition. (1705. I. 25.)

⁴⁷ Wellmann Imre 1954: 216.; Géra Eleonóra 2009: Jk. 293. sz.

⁴⁸ A fogalmazványban eredetileg 1700 forint szerepelt. Géra Eleonóra 2009: Jk. 499. sz.

⁴⁹ Géra Eleonóra 2009: Jk. 526. sz.

⁵⁰ Pásztor Mihály 1936: 84–85., Wellmann Imre 1954: 214.

⁵¹ Géra Eleonóra 2009: Jk. 1175. sz., 1224. sz.

⁵² Géra Eleonóra 2009: Jk. 1204. sz.

jól ismert Rabutin, s jégzajlás miatt két hétre bekvartélyozta magát náluk. *Wellmann Imre* interpretációja szerint Pest város lakossága egyiptomi csapáshoz hasonlította a kialakult helyzetet, a sereg távozása után az éhező lakosság a katonai élelmetárból kért kenyeret; a háborús évek során 62 ház elpusztult, 50 üresen állt, 165 lakos hadi események áldozata lett, sokan elmenekültek, s a kialakult helyzetben egyre többen fontolgatták a költözködést.⁵³

A civil lakosság – némileg igazságtalanul – teljesen nyíltan mindkét nagy pestis (1692–1693, 1709–1710) kitöréséért és gyors terjedéséért a katonaságot tette felelőssé, a két közeg kapcsolatát ezenkívül tovább mérgezte az utóbbiak által a város köré vont szigorú zárlat.⁵⁴ A lakosság a nyomor, a zsúfoltság és a seregeket rendszerint kísérő ragályos betegségek veszélye mellett kénytelen volt eltűrni a katonaság erőszakos viselkedését is. Vége-hossza nincs a katonák rongálásai, randálrozásai miatti panaszoknak, a perpatvarok után időnként sebesültek, sőt egy-egy halálos áldozat is a helyszínen maradt.⁵⁵ Nagy felháborodást váltott ki Putanics prépost pesti házvezetőnőjének kirablása. A katonák az asszonytól mindent elvittek, ami mozgatható volt: ágyneműket, asztalterítőket, textíliákat, ezüstgyűrűket és gombokat, az asszony ruhadarabjait (míder, szoknya, öv), méceszt és gyertyát.⁵⁶ 1706-ban Rabutin beteg katonái néhány dragonyossal társulva egy éjszaka erőszakosan behatoltak a vízivárosi dohányboltba, és módszeresen kifosztották. Az ott talált három mázsa dohányon kívül elvitték a sárgarézből készült mérlegeket, meg amit még értek.⁵⁷ Talán a legkirívóbb példa a pest-budai hídvámszedő meggyilkolásának esete 1705-ből. Jakob Jalošićot, a hat éve szolgálatot teljesítő hídvámszedőt a Daun-ezred egyik lovas tisztje felelősségre vonta, majd sértegetni kezdte, amiért még nem ért át a repülőhíd a túlsó partról. A türelmetlenkedő tisztet kellő tisztelettel nyugtatni próbáló városi alkalmazottat a katona minden előzetes figyelmeztetés nélkül szíven szúrta. A zászlós tette elkövetése után a Dunába akart ugratni, de a szemtanúk és a híd őrzésére kirendelt két muskétás lefegyverezte. A két város hatóságuk elleni erőszakos fellépésként és kiváltságaik megsértéseként értelmezte a gyilkosságot, ezért közösen kértek elégtételt a budai várparancsnoktól.⁵⁸

A tanács a katonaság lakossággal és magisztrátussal szembeni erőszakos, kíméletlen fellépését a császár iránt tanúsított hűsége megcsúfolásaként értelmezte. 1708-ban nem sok hiányzott az ortodox rácok lázadásához, akiket akár naponta ötször felkerestek, szidalmaztak, összeverték a pénzt követelő katonák. A szolgáltatások behajtására kirendelt katonák részéről tapasztalt kérlelhetetlenség hatására a rácok, mivel „császárhűségükből jó nem származott”, inkább a szabad királyi várost ismerték el felettes hatóságuknak.⁵⁹ 1709 januárja nagy hideggel és sok hóval köszöntött a városra, a rendelkezésre álló tűzifa alig fedezte az erdőkben nem bővelkedő Buda lakosainak szükségleteit. A hadbiztos azonban parancsba adta, hogy a budaiak mihamarabb gondoskodjanak a tisztek tüzelőjéről, nemleges választ pedig nem fogadott el. A kérés teljesítését halogató városatyákat példás szigorral tanította rendre a várparancsnok: katonái végrehajtással sze-

⁵³ A *Wellmann Imre* által hivatkozott jelzeten (BFL Int. a. a. [ma: IV.1202.c.] Nr. 829. D melléklet) található feljegyzés szerint 1700-ban ez az irat már nem volt meg, ma csak egy tervezet szól arról, hogy mennyi gyertyát kell kiadni a Salm-ezred tisztjeinek.

⁵⁴ 1692–1693-ban a pestis a Vízivárosba beszállásolt három ír század kötelékében bukkant fel tömegesen. A sok beteg miatt a saját embereit, a várőrséget féltő Franckenberg budai várparancsnok is tiltakozott az illetékeseknél. Mire a beteg századokat a Duna egyik szigetére telepítették, a betegség már a polgári lakosságra is áttért. *Oross András* 2011: 132. Az 1709–1710-es budai pestisről részletesen lásd *Géra Eleonóra* 2012.

⁵⁵ *Géra Eleonóra* 2009: Jk. 1011. sz., 1180. sz.

⁵⁶ A lopott holmi egy részét megtalálták és a tulajdonosa visszakapta. BFL IV.1202.a. III. köt. 254. p. (1704. VIII. 29.)

⁵⁷ BFL IV.1202.z. A 397.

⁵⁸ BFL IV.1014.b. (1705. X. 26.)

⁵⁹ BFL IV.1202.ff. 1. d. (1708. III. 15.)

rezték meg a szükséges famennyiséget húsz várbéli családtól, a városházáról és a polgármester otthonából. A rekviráló csapat tagjai nem fogták vissza magukat, törtek-zúztak, a bort a földre öntözték, s közben megállás nélkül szidalmazták a városiakat, legfőképpen a magisztrátust. A polgármester állítólag nem tudott úgy végigmenni az utcán, hogy az arra járó tisztek ne kezdték volna szidalmazni.⁶⁰ A Budára vezényelt császári katonák úgy viselkedtek a lakossággal, mintha ellenséges városba vonultak volna be. A sereg kötelékébe tartozók semmivel sem bántak különbül a császárhű budaiakkal, mint a nemrégiben még kurucpárti és protestáns felső-magyarországi városok lakóival. Mint azt *H. Németh István* a Kassára ugyanezen idő alatt beszállásolt kurucokkal kapcsolatos kutatásaiból megtudhatjuk, a polgári lakosság és a bekvártélyozott felkelő katonák közötti összetűzések szintén gyakoriak voltak.⁶¹

A katonaság és a polgárság közötti konfliktusok tompítását szolgálta volna a várparancsnok azon intézkedése, melynek értelmében a háború alatt elhanyagolt, időközben lakhatatlanná vált kaszárnyákba a gyors felújítását követően, lehetőleg még 1709 őszén beköltözhessen a helyőrség. A városiak azonban nem ebből a szempontból közelítették meg a kérdést, hanem kifejezetten ellenséges lépésnek tekintették, hogy hűséges szolgálatuk jutalmául drága pénzen renováltathatják és felszerelhetik a laktanyákat. A hatóságok nem engedtek, s a várparancsnok és a lakosság korábbi, feszültségekkel terhes viszonya a különböző szolgáltatások miatt hamarosan elmérgesedett. A város kénytelen volt vállalni a helyreállítás költségeit, s munkára kirendelni az iparosokat, de ez nem jelentett végleges megoldást a beszállásolás problémájára, mivel az épületek legfeljebb nyolcszáz főt tudtak befogadni.⁶² A beszállásolás körüli panaszok mennyisége a szabadságharc lezárulása után sem csökkent, mivel az uralkodó a törökök által megszállva tartott délvidék felmentésére készült.

A civil lakosság a 17. század végétől rendszeresen a télre idevezényelt, vagy az átvonuló nagyobb csapattestek városfalakon belüli elhelyezésének megakadályozására törekedett. Elsősorban az ország területén ide-oda vonuló katonaság járványok terjesztésében játszott szerepével érveltek. A tanács az 1710-ben kitört nagy pestisjárvány tapasztalataiból levonta a szükséges tanulságokat, mivel a ragály a Vár és a Víziváros lakosságára való áttérjedését bizonyíthatóan elősegítették a budai kaszárnyákba átvezényelt fertőzött katonák. A katonaság távol tartásával a járvány kitörésének évében is próbálkoztak, amikor is az újlaki sáncon kívüli huszonegy házat – ezek voltak a legszegényebbek házai, a kurucbetörések idején erősen megrongálódtak – jelölték ki a katonaság szálláshelyéül. A tanács a jövőben lehetőség szerint a „belvárostól” távoli Újlakra szállásolta be a kaszárnyákba már el nem helyezhető közlegényeket vagy a vármegyei huszárokat.⁶³

A város rendkívüli kötelezettségei közé tartoztak a főhadbiztos által megrendelt, rendszerint rövid határidejű javítási munkák. 1710-ben például felszólítást kapott a tanács, hogy a megadott időpontra rendeljen ki három napra harminc ácsot a dunai flotta hajóinak javítására. A budai határban kialakított védelmi vonalakat és őrséget időnként magasabb rangú császári tisztek szemrevételezték, ilyenkor illő vendéglátásukról a város gondoskodott.⁶⁴ A sereg után maradt döglött állatok és a szemet eltakarítása, illetve ennek költségei ugyancsak Buda pénztárát terhelték.⁶⁵

⁶⁰ BFL IV.1002.k. (1709. I. 11., I. 12.); IV.1002.ff. (1708. III. 15.)

⁶¹ *H. Németh István* 2008: 81–120.

⁶² BFL IV.1002.k. (1709. XI. 17.); IV.1002.ff. (1708. III. 29.)

⁶³ BFL IV.1002.z. A Nr. 864.

⁶⁴ BFL IV.1009.i. 1707.

⁶⁵ A döglött állatokat a hóhér takarította el, 1707-ben a Rabutin-katonák után maradt döggök eltakarításáért a Telekkönyvi Hivataltól kapott fizetséget. BFL IV.1009.i. 1707.

Etnikai konfliktusok

Pest és Buda visszavívása után az uralkodó és a bécsi hatóságok egyértelművé tették, hogy elsősorban katolikus, és lehetőleg német ajkú telepeseket várnak az egykori magyar fővárosba és annak túlparti testvérvárosába. Az uralkodói körök véleménye szerint a protestáns tanokkal szimpatizáló, lázadásra hajlamos magyarság beköltözését igyekeztek korlátozni, illetve távol tartani a stratégiaiul fontos városrészekről. Határozat született arról, hogy magyarok nem vásárolhatnak ingatlant a budai Várban. A Bécsi Udvari Kamara kirendelt képviselője úgy állította össze a polgárok első névsorát és nevezte ki az első tanácsosokat, hogy a német elem dominanciája megkérdőjelezhetetlen legyen. A többi nációval szemben elsőbbséget élvező német (fő)céhek pedig gazdasági téren biztosították vezető szerepüket. A középkori ország szíve, Buda és Pest az alföldi protestáns magyar városok természetes ellenpontjaként szolgált. A szabadságharc kitörése után az ostrom alá vett Pesten és az évekig zárlat alatt tartott Budán a kétségbeesett lakosság a városvezetés támogatásával a magyarokat szemelte ki bűnbaknak, szabályos hisztéria bontakozott ki. Kétségtelenül volt valóságalapja a magyarok elleni bizalmatlanságnak, de az alább következőkből gyorsan világossá válik, mennyire nem állta meg a helyét az a korabeli sztereotípa, hogy minden magyar potenciális áruló, előbb-utóbb Rákóczi követőjévé válik.

Buda város magyar lakossága nagyobb létszámban a Horvátvárosban, a Tabánban és Újlakon élt. Számukat pontosabban meghatározni gyakorlatilag lehetetlen, mivel a város német anyanyelvű tisztségviselői gyakran nevezték a nevük hangzása alapján magyarnak tekinthető személyeket is rácnak. A nevek írásmódja nagyban függött az összeírást végző nyelvismeretétől, így fordulhatott elő, hogy bizonyíthatóan ugyanazt a személyt hol magyar névvel, hol pedig németül szerepeltetik. További bizonytalanságokat okoz a vezeték- és keresztnév sorrendjének megállapítása és a hallás utáni, fonetikus írásmódból származó torzulások. Míg Pest még 1701-ben is a lakosság magyar többsége miatt panaszkodott a felettes hatóságoknak, addig Budán a magyarság minden társadalmi rétegben kisebbségi helyzetben élt. Pesten az 1686 és 1696 között letelepedett, nagy valószínűséggel igazolható származású 1090 családfő közül a többség, 409 fő a magyar nyelvet, 352 pedig a németet beszélte. A Rákóczi-szabadságharcot megelőző években a magyaroké volt a számszerű fölény. A vagyonos fuvarosok és kereskedők között is nagyszámban képviseltették magukat a magyarok, bár legnagyobb részük a zsellérek köréből került ki.⁶⁶ Budán a magyarság a korlátozó intézkedések következtében kezdettől fogva kisebbségi helyzetben élt. A budai magyarok többsége előjogok nélküli városlakó volt, elsősorban föld- és szőlőműveléssel, halászat-tal, fuvarozással, távolsági kereskedelemmel foglalkoztak, a nők gyakran álltak napszámosnak vagy cselédnek.⁶⁷ *Schmall Lajos* az 1714-ben készített összeírásban felsorolt nevek alapján a magyarok számát 5 százalék körülire becsülte,⁶⁸ korábban feltételezhetően többen lehettek, a Rákóczi-szabadságharc éveiben sokan – üres házacskáikat hátrahagyva – inkább átszöktek a kurucokhoz. Létszámukhoz képest a város közigazgatásában mind Budán, mind Pesten alig jutottak szerephez. Pesten egy magyar tanácsos került be a városi tanácsba, Budán egy korábbi horvátvárosi bíró, az egyik újlaki esküdt, s a várbéli fertálmester, s talán egy másik fertálmester, az 1719-től belső tanácsos, Urban Dominicus lenvászón-kereskedő képviselte a magyarságot. Utóbbi személy

⁶⁶ *Dümmerth Dezső* 1968: 72–75.

⁶⁷ *Géra Eleonóra* 2009: Jk. 570. sz.

⁶⁸ *Schmall Lajos* 1899: 200.

német nyelvtudása jól ismert, de magyar nyelvismeretére még közvetett utalást sem sikerült találni, vagyis magyar mivoltát – mely tévedés is lehet – egyedül a neve alapján valószínűsíti az utókor.⁶⁹ Területi alapon talán a horvátvárosi (al)bíróságon juthatott nagyobb szerephez a magyarok közössége, az itt letelepedett, kevert etnikumú (magyar–„horvát”) lakosság polgárjoggal rendelkező képviselői rendszerint mindkét nyelvet beszélték. A horvátvárosi bíróság azonban 1708-ban elvesztette önálló közigazgatási jellegét, és beolvasztották a német többségű Vízivárosba, amelynek bíróságára egyedül a leköszönt horvátvárosi bírót hívták meg esküdtnek, vagyis viszább léptették a rangsorban.⁷⁰ Franz Ignaz Bössinger, a Budai Kamarai Adminisztráció által kinevezett utolsó polgármester az első szabad polgármester-választás idején nagyon számított a budai magyarok támogatására. Saját ügye előmozdítására híveivel azt terjesztették, hogy a szabad királyi városi kiváltságlevél jogalapot nyújt a magyarok örökös kirekesztésére a városvezetésből. Azzal riogatták a magyarokat, hogy az ellenfél Sauttermeister és támogatói a kiváltságokra hivatkozva megfogadták: a belső tanácsosok közé soha nem fogadnak be magyart. A magyarok kiváltságokkal kapcsolatos félelme még évekkel Bössinger halála (1707) után is foglalkoztatta a helyi magyarok közösségét. Az érintett belső tanácsosok – nem túl meggyőzően – tagadták ugyan a vádat, de a tények ellenük szóltak és szólnak. Elég csupán arra gondolni, mennyire elleneztek a magyarok külön szószólójának tervét az 1720-as évtized elején.⁷¹

Tény, hogy a pestiekhez hasonlóan a budai városlakók közül is elsősorban a magyarok szökdöstek el és álltak át a másik oldalra.⁷² A valóban Rákóczi seregéhez csatlakozók és a zárlat vagy az esetleges ostrom elől menekülő, vagy egyszerűen csak „ellenséges területen” rekedt városiak között a közvélemény nem tett különbséget, egyformán rebellisnek tartotta őket. A magyarok ilyen mértékű, tudatos kirekesztése a városvezetésből és a háború következtében feléjük irányuló bizalmatlanság között szoros összefüggés lehetett, mely öngerjesztő folyamattá vált: részben ez is okozhatta a magyar lakosság tömeges átállását a kurucokhoz vagy elmenekülését a városból.⁷³ A magyarelles légkört jól érzékelteti az 1703 őszen hozott pesti és az 1706 elején kelt budai tanácsi határozat. A pesti közvéleményt 1703-ban izgalomba hozó ügy arra enged következtetni, hogy a német városvezetés, vagy akár a felettes hatóságok mesterségesen szították az ortodox rácok és a magyarok közötti ellentéteket. Rákóczi követőit a Tisza vidékén megfutamították a császár oldalán álló rácok, ebből kerekedett az a pesti szóbeszéd, hogy a helybéli rácok magyar szomszédaik kiirtását tervezik. A tanácsi vizsgálat során kiderült, hogy az álhíreket a pesti rácok szélteben-hosszában terjesztik, konkrét személyt nem tudtak megnevezni, ezért a rémhírek terjesztőinek példás büntetést helyeztek kilátásba. Valódi vérontásra ugyan nem került sor, de az ilyen álhírek is hozzájárultak a magyarok távozásához.⁷⁴ A budai határozat kötelezte a Horvátváros magyar lakóit, hogy ujjuk felemelésével fogadjanak hűséget a városnak és vállaljanak jótállást egymásért, sőt külön jótállást kértek egyik társukért, János Ferenc kereskedőért, aki fel esküdt ugyan, de mégsem bíztak benne. A nyilvános esküvés procedúrájához hasonlóan, az egész közösség megalázására szolgáló esemény példa nélküli Buda történetében.⁷⁵ A magyarokkal szembeni ellenérzés kimutatására utal egy szándékosan homályos tanácsulési bejegyzés:

⁶⁹ BFL IV.1009.a. I. köt.

⁷⁰ Nagy Lajos 1966: 49.; Géra Eleonóra 2009: Jk. 300. sz., 1252. sz.; BFL IV.1002.j. (1719. II. 27.)

⁷¹ Géra Eleonóra 2009: Jk. 342. sz.; BFL IV.1002.j. (1719. IV. 24.); IV.1002. ff. (1708. III. 29.)

⁷² Géra Eleonóra 2009: Jk. 570. sz., 588. sz.

⁷³ Wellmann Imre 1954: 214–215.

⁷⁴ A tanúvallomások alapján a rémhírek terjesztésében nagyon sokan részt vettek, a szálak gyakorlatilag követhetetlenek, ezért nem büntettek meg személy szerint senkit. BFL IV.1202.a. III. köt. 214. p. (1703. IX. 22.)

a Rákóczihoz szegődött (vagy elmenekült) magyarok lakatlan kunyhói ismeretlen okból – akár szándékos gyűjtogatást is feltételezhetünk – kigyulladtak. A tisztánlátás érdekében említést kell tenni azonban arról is, hogy nem kizárólag a magyarok álltak át a kurucok oldalára. Bár az ortodox egyházi vezetők nyilatkozatukban egyértelműen a Habsburgok mellett foglaltak állást, a kurucok seregében rácok is szolgáltak, többük egyenesen budai illetőségű volt. 1705 márciusában, a magyarok esetéhez hasonlóan tizenhárom tabáni háztulajdonnal bíró polgár jótállása kellett ahhoz, hogy a kurucbarátsággal gyanúsított és fogságba vetett Radonia Domasonikot – akit a „három pasa” magyar gúnynévvel illették – a budai várparancsnok szabadon engedje. A gyanús személyt az egyik polgárhoz adták házi őrizetbe, s kötelezték a különböző hadimunkálatokban való részvételre. A polgárok vállalták a kurucokkal való kapcsolatfelvétel vagy a felkelők seregéhez átszökés megakadályozását. Domasonik házát, szőlőjét minden ingóságával együtt biztosítékul ideiglenesen zár alá helyezték.⁷⁶ 1708-ban a budai ortodox közösségnek a Jovan Demetrovics ezredében szolgáló tizenegy rác huszár hűségéért kellett kezességet vállalnia.⁷⁷ 1709-ben, amikor a labancok kitörései Pestről és Budáról egyre bátrabbnak és sikeresebbnek bizonyultak, Bessenyei Zsigmond ezereskapitány beszámolt Károlyi Sándornak két Pestről kiszökött ifjú németről, akik megutálták a nagy ínséget és a kurucok lovas regimentjébe kíváncsoztak. Állítólag rajtuk kívül több „pesti labanc”, vagyis német jelezte átállási szándékát.⁷⁸ Kiábrándult, tanácsosi tisztségéhez nem illő kijelentéseiért megrovásban részesítették a pesti Michael Lehnert, aki hiányolta a császár hathatós segítségét, akinek katonái csak papíron jönnek, s azt sugallta, hogy az igénytelen, szélbe öltözködő, hagymával és fokhagymával is beérő magyarokkal szemben a németek esélytelenek.⁷⁹ Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a mindvégig a császár oldalán harcoló Török Jancsirról és könnyű lovas csapatáról sem. A pesti rácok kapitányának nevezett Török Jancsi, akit a budai lakosok a szüret és a határ fegyveres biztosítására fogadtak fel, rendszeresen ki-kicsapott Budáról és Pestről a kurucokra és a Rákóczinak hűséget fogadott Pest környéki falvakba. „Némely helységekre tolvaj képpen kevesse magával kicsapkodván” nyugtalanította az ellenséget, alkalmanként foglyul ejtett néhány kuruc katonát és elhajtotta amazok lovait. 1709 áprilisában emberei csatlakoztak a budai és a szegedi labancokhoz és rácokhoz, majd éjszaka üldözőbe vették a kuruc Szatmári Miklós Pest és Isaszeg között rejtőzködő embereit.⁸⁰

A magyarokkal, mint potenciális kémekkel szembeni bizalmatlanság semmiképpen nem tekinthető alaptalannak. II. Rákóczi Ferenc levéltárában az utókorra maradt egy magyar nyelvű utasítás arról, miről kell a Pestre beszivárgó kémeknek pontos információkat gyűjteniük. A kurucokat a városfal gyengeségei – például rostéllyal elzárt víz- és sárelvezetők, régebben befalazott, nem őrzött kapuk stb. – és elsősorban az őrzővel kapcsolatos részletek érdekelték. A kémnek jelentenie kellett a Duna felőli támadás esélyeiről, így például a folyó part menti mélységéről. A felkelők talán fontolóra vették egy budai betörés esélyeit, de elképzelhető, hogy inkább a túloldalról várható ellencsapás gyorsaságát akarták felmérni, mindenesetre foglalkoztatta őket a két város közötti vízi összeköttetés – átkelés rendje, ehhez hány sajka áll rendelkezésre, azok felszereltek-e, vannak-e éjszaka őrsgben álló sajkák a folyón stb. – kérdése.⁸¹ Szerencsétlenségére az egyik pesti magyar kapuőr az 1704-ben indított Pest előtti kuructámadás előestéjén arra célzott, hogy Rákóczi emberei két hónapon belül felbukkannak és beveszik a vá-

⁷⁵ Wellmann Imre 1954: 215.; Géra Eleonóra 2009: Jk. 570. sz., 588. sz.

⁷⁶ HL E 1705/3.

⁷⁷ HL E 1708/19.

⁷⁸ Bánkúti Imre 1996: 643.

rost. Két hét múlva valóban megjelentek, a kapuórt pedig az egyik német polgár feljelentése alapján kérdőre vonták. Bálint kapuőr csak a következő állítást ismerte el valósnak: ha az Isten nem segít és befagy a Duna, a város védtelenné válik és fel fogják égetni. Kijelentéséért szigorú megrovásban részesítették és elbocsátották az állásából.⁸² Az átkelést Pestről Budára, mint az később bebizonyosodott, nem is lett volna olyan nehéz kivitelezni. 1710 tavaszán mintegy kétszáz kuruc kelt át többször akadálytalanul a Dunán Buda közvetlen közelében, amit megfelelő létszámú csajkások hiányában a budai várparancsnok gyakorlatilag tétlenül nézett végig.⁸³ Időnként elfogtak egy-két gyanúsán viselkedő személyt is, ilyen volt például Tóth [Todt] Istók, aki 1705 kora tavaszán Pesten, a Kecskeméti kapunál próbált meg németül szóba elegyedni a katonákkal és információkat szerezni.⁸⁴ Simaházi Nagy János 1708 májusában kelt levelében kihallgatást kért gróf Bercsényi Miklóstól, hogy személyesen adhassa elő Buda bevételével kapcsolatos tervét. „Melyen Nagyságoddal együtt Országunknak nagy örömő lehetne, mert mintegy keziben adnám az Ország Fő várát, Budát, oly szíp mógyát és alkalmatosságát talállyuk megvítelinek kár nélkül.” A vállalkozó szellemű Simaházi Nagy János kár nélkül, valamiféle csellel tervezte bevenni Budát, melyben a helyi magyaroknak szánta a döntő szerepet.⁸⁵ Nem lehet letagadni azt sem, hogy a testvérvárosokban mindig akadt néhány helyi, aki informálta a kurucokat a császári csapatok mozgásáról, esetleges készülődéséről, a hadifoglyok átszállításáról.⁸⁶ A magyarokkal szemben táplált gyanakvás a szabadságharcot követő években sem szűnt meg végleg. A török szultán elleni háborúra készülő uralkodó 1712 decemberében felhívást küldött a budai tanácshoz, melyben fokozott óvatosságra és a gyanús személyek, az erődítményrendszert kifigyelni érkező török alattvalók kiszűrésére figyelmeztetett. Az esetleges török kémek könnyebb azonosítására szolgáló útmutató hangsúlyozta, hogy a kérdéses személyek egyik fő ismertetője a jó magyar nyelvismeret. Leginkább gyanúsak az alacsony, vörös szakállú, hosszúkás arcú, rác módra – balkáni vagy magyar viseletbe – öltözött férfiakat tartották.⁸⁷ A Rákóczi-szabadságharc utáni években a polgárjogot szerzett magyarok – a város alkalmazásában álló néhány személyt kivéve – elsősorban a magisztrátussal szembehelyezkedő elégedetlenkedők soraiban tűnnek fel. Az 1720-as évek elején a polgári ellenzék tagjai felvetették annak a lehetőségét, hogy mind a három natio polgársága saját szószólót válasszon képviselőre, így a német ajkúak mellett a katolikus délszlávok és a magyarok is beleszólhattak volna a város ügyeibe. A magisztrátus délszláv szószólói tisztség bevezetését azért nem engedélyezte, mert akkor magyart is ki kellett volna neveznie.⁸⁸

*
**

⁷⁹ „[...] Wo hat der Kayser Leüthen, auf dem Papier kommen allzeit viel, all’die Ungarn werdtén die Vestungen schon besezen.” „Die Ungarn henken den Mantel nach dem Windt, unnd nehmen mit Zwibel unnd Knoblauch vorlieb, welches die Teütschen ihnen nicht nachthun kennten, werdté auch kein Teütsch Volckh kommen können.” BFL IV.1202.a. III. köt. 281. p. (1704. XII. 16.)

⁸⁰ A pesti háztulajdonnal rendelkező Török Jancsi 1709 májusában esett el Zsámbéknál. BFL IV.1202.a. III. köt. 274. p. (1704. XII. 5.) – *Bánkúti Imre* 1996: 505., 670–671.

⁸¹ MNL, OL, G 16. I.2.d. Nr. 261. „Pestre küldöt kim instructioja” (1705). 564–565. f.

⁸² BFL IV.1202.a III. köt. 276. p. (1704. XII. 15.)

⁸³ MNL, OL, W 2380 693. f. Nr. 298. (1710. VIII.), 694. f. Nr. 302.

⁸⁴ HL E 1705/7.

⁸⁵ *Bánkúti Imre* 1996: 476–477.

⁸⁶ *Bánkúti Imre* 1996: 630–631., 670., 717.

⁸⁷ BFL IV.1002.j. 1713. II. 10.

⁸⁸ BFL IV.1002.uu. A polgárság panasza. 1715, 1722.

Buda és Pest részben a Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt kaphatta vissza szabad királyi városi kiváltságlevelét, bár az egyes jogkörök megszerzéséig még sok idő telt el. A városok az erődtényrendszernek és a nagy létszámú helyőrségnek, valamint a német városvezetésnek és a német többségű polgárságnak köszönhetően a háborús időszakban mindvégig az uralkodó hűségén maradtak. A katonaság jelenléte a falakon belül biztonságot, ugyanakkor óriási terhet jelentett a polgári lakosság számára, különösen az ezredek téli beszállásolása idején. Komolyabb összecsapásokra, ostromra végül nem került sor, de az évekig tartó zárlat, a határban portyázó, elsősorban civilekre vadászó ellenséges csapatok rettegésben tartották a falakon belül tartózkodókat, a távolsági kereskedelem visszafejlődött, a lakosok elszegényedtek. Az árulóktól és a kémektől való állandó félelem, a sok menekült, a háborús viszontagságok elmélyítették a németek, magyarok és rácok között már korábban is meglévő konfliktusokat: a magyar lakosság elmenekült, a korszak végére létszámuk mindkét városban erősen megfogyatkozott. A háború végére kitört pestisjárvány a kurucok által jobban megkímélt Budát súlyosabban érintette, a pestiszárlat jegyében eltelt három év a felettes hatóságok látóköréből kikerült, nem egészen szakszerű városvezetéssel együtt leküzdhetetlen gazdasági válságba taszította az egykori magyar fővárost. A már a kurucokkal is kereskedelmi kapcsolatot létesítő pesti magisztrátus a járvány éveiben jelentős gazdasági előnyre tett szert. A helyőrség jelenléte Budának nagyobb védelmet biztosított, ugyanakkor a városi tanácsnak messzemenően ki kellett szolgálnia a katonaság igényeit, így leginkább városi kényszergazdálkodásról beszélhetünk. A háború okozta gazdasági válság, a katonaság ellátása, a pestis, majd az évszázad egyik legnagyobb árvize 1712-ben olyan mélyre taszította a várost és lakóit, hogy a „romeltakarítás” – beleértve a gazdasági és társadalmi következményeket – egészen a következő évtized elejéig eltartott. A tények ismeretében nem túlzás kijelenteni, hogy a Rákóczi-szabadságharc szűk egy évtizede nagymértékben befolyásolta Pest és Buda későbbi fejlődését.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL),

- IV.1002.a. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek
- IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezés
- IV.1002.k. Buda Város Tanácsának iratai. Ágensi levelezés
- IV.1002.y. Buda Város tanácsának iratai. Végrendeletek
- IV.1002.z. Buda Város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak
- IV.1002. ff. Buda Város Tanácsának iratai. Országgyűlési iratok
- IV.1002. uu. Buda Város tanácsának iratai. Vegyes iratok
- IV.1007.c. Buda Város Alkamarási Hivatalának iratai. Templomi számadások (Újlak)
- IV.1009.a. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekösszeírások
- IV.1009.i. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvi számadások
- IV.1014.b. Buda Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki iratok
- IV.1202.a. Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek
- IV.1202.c. Pest Város Tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések (Intimata)

Hadtörténelmi Levéltár (HL),

- VII.202. A Rákóczi-szabadságharc iratai 1703–1711

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL, OL),
II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész. (G 16) I. Katonai iratok 2. d.
W 2380 (mikrofilm): Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári iratanyagok másolatai:
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Die Archive der Zentralstellen der Heeres,
Das Archiv der Wiener Hofkriegsrates, Expeditionsprotokoll.

Hivatkozott irodalom

- Bánkúti Imre*: Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban. I. kötet. Budapest 1996.
Dümmérth Dezső: Pest város társadalma 1686–1696. Budapest 1968.
Géra Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707. Budapest 2009.
Géra Eleonóra: Buda, a bevándorlók fővárosa. In: A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk. *H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád*. Budapest 2011a. 137–152.
Géra Eleonóra: Beszállásolás és katonai terhek a XVIII. század eleji Budán. *Fons* (2011b: 18.) 4. 407–455.
Géra Eleonóra: Az Apokalipszis lovasai Budán (1710–1723). *Fons* (2012: 19.) 2. 139–160.
H. Németh István: Kassai kvártélyozási listák. *Korall* (2008: 33.) 81–119.
Nagy Lajos: Buda polgársága a XVII. század végén. *Tanulmányok Budapest múltjából* (1966: 17.) 27–57.
Kovács Lajos: Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. Budapest 1937.
Nagy Lajos – Bónis György: Budapest története 1686–1790. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Budapest története III.) Szerk. *Kosáry Domokos* Budapest 1975. 27–254.
Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. I. kötet. Budapest 1890.
Oross András: Ír ezredek Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* (2011: 124.) 1. 117–144.
Pásztor Mihály: Buda és Pest a törökuralom után. Budapest 1936.
Schmall Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. I–II. kötet. Budapest 1899.
Vanossi, Franz: Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe. Ofen [Buda] 1733.